

ПЕРВЕРСИВНІСТЬ ІРРАЦІОНАЛІЗМУ. МЕТАНОЙЯ ЯК СПРАВА ФІЛОСОФІЇ

Вибір термінів, що використовуються для висловлювання, не може вважатися випадковим – тому слід пояснити використання поняття «перверсія» поза смисловим контекстом, що є звичним: адже виникає воно в психіатрії, позначаючи сексуальну поведінку, що відхиляється від норми, і тоді виникає питання: чи не можна замінити його іншим терміном, який несе в собі цей самий смисл, але звільнений від хтивого присмаку задоволень? Наприклад, логічний термін «інверсія», що походить від того ж латинського кореня: *inversio* – перевертання, перестановка; *perversio* – перевернутий, перекручений? Звернення до смислових відтінків, що додають префікси, може вважатися уточненням: префікс «ін» підкреслює смисл протиставлення чи заперечення, при задіюванні префіксу «пер» акцентується увага на посилення, завершення, закінченість дії, спрямованої крізь що-небудь. На додаток до логіко-синтаксичного перевертання термін «перверсія» містить відтінок *подієво-поведінковий*: Елізабет Рудінеску підкреслює значення повалення звичаїв у слові «перверсія», внаслідок чого *perversitas* означає «що-небудь екстравагантне, приголомшливе, абсурдне, а пізніше – розкладання, зіпсованість» [5]. На відміну від можливого формулювання «метаморфози ірраціоналізму», що звучить спокійно і нейтрально, важливий акцент *поведінково-світоглядний, дії, що має характер виклику*.

Варто згадати, що одна з перших і розгорнутих форм ірраціоналізму концептуально реалізована Шопенгауером, який філософствує у формі *скандального повалення Гегеля*, чим він і припав до душі англійцям, що відкрили його для світу. Отже, зафіксуємо перший парадокс: розгорнута концепція ірраціоналізму співвідносна з духом практичності та утилітарності здорового глузду та підприємництва, характерного для англійських мислителів, тоді як Шопенгауером рухає прямо протилежне бажання створити філософію запобігання дії. Як зауважує Рюдигер Сафранскі: «Його мрія – це світ, який перетворюється на «незацікавлену» гру музики. Він мріяв про примирення – згодом, приховуючи цю ж мрію за всілякими вишуками, плекали також Вітгенштейн та Адорно» [6, р. 2]. Отже, очевидна розбіжність смислових конотацій, що у цілому притаманно для сприйняття ірраціоналізму.

При аналітиці генези феномену ірраціоналізму звично підкреслюється, що хоча сам термін виникає досить пізно, він описує явища, які існують впродовж усієї людської історії, але ще не визначені як такі: ірраціональність міфу як форми свідомості не викликає заперечень (випереджуючи заперечення, зауважу, що міф як впорядковальний принцип працює поза тими параметрами, які пізніше були позначені як ірраціональні), значну вагу ірраціональної складової легко виявити у скептицизмі, що часто і зазначають,

але вже софістика ірраціональна, оскільки роль розуму обмежена і навіть заперечується, при цьому на перший план висуваються практико-вольові орієнтири. Ризикну зауважити, що акцент на практичній успішності спрямовує думку у напрямку до софістики – цим дискредитується установка на чисту форму істини, важлива для дискурсу філософії, що особливо виразно діє у наші дні.

І вже тут можна зафіксувати другий парадокс ірраціоналізму, який помітили скептики. Він полягає у спробі раціонально доводити чи стверджувати раціональну недоказовість та неможливість істинного пізнання. Секст Емпірик порівнював скептичний доказ, що доводить неможливість жодних доказів, з вогнем, який існує тільки до тих пір, поки існують предмети, що пожираються ним. Скептичний доказ «самознищується» разом із тими предметами, проти яких він спрямований, і ірраціоналізм, взятий як критика розуму, живиться його природою. З огляду на усвідомлену фіксацію цього феномена бачити в скептиках попередників ірраціоналізму не зовсім доречно.

Слід підкреслити, що всупереч установці на початкову самостійність і самодостатність ірраціоналізму, коли заперечується вторинність його, мова про ірраціоналізм найчастіше має сенс реакції на раціоналізм, причому при віртуозному оволодінні його логічними засобами, що так характерно для ірраціоналізму. Нагадаю про смислову спрямованість префіксу «пер»: ірраціоналізм затверджується шляхом проходження крізь і за допомогою розуму, але слід зазначити той відтінок, який виникає при такому розумінні розуму: латинський корінь «раціо» відсилає до значення «пропорція», «відношення», «співвідношення», «коефіцієнт», «основа», тобто, має у собі не так дію розуміння, як мету прорахування ефекту, що відповідає багаторазово критикованій інструментальній раціональності. В цьому випадку раціональне постає механічним, достатньо послатися на картезіанську традицію, механістично звulьгаризовану, і в руслі неприйняття такої форми концептуалізується «глуپота», або більш різко «дурість» – і знамениту «Похвалу глупоті» не слід читати як повалення розуму, це швидше «доказ від противного»: іронічний панегірик від імені самої дурості відновлює розум, іронічно, якщо не саркастично, демонструючи суспільну успішність глупоти: «У людському суспільстві все повно дурості, все робиться дурнями і серед дурнів», «мудрі все бідують, всюди терплять голод і злигодні, живуть, всіма зневажані й у неславi. А все через мудрість, яка робить людей боязкими! Що ж до дурнів, то вони лопатою гроші гребуть, займають високі державні посади... – одне слово, розкошують на всю губу» [2, с. 35, 89].

І в цьому сенсі міф раціональний – він містить набір ефективних засобів задля досягнення реальних цілей з урахуванням фактичних переконань. У цьому руслі у ХХ – ХХІ столітті розгортається серія досліджень, яка робить своїм предметом раціональну ірраціональність, широка популяризація цього напрямку в англomовній літературі пов'язується з економістом Брайаном Капланом, який, розрізняючи епістемічну раціональність як інтелектуальну

установку на істину від інструментальної раціональності як установки на результат, описує ситуацію, коли інструментально раціонально бути епістемічно ірраціональним, тобто говорячи напряду, якщо хочеш мати життєвий успіх, не треба обтяжувати себе пошуками істини, що демонструється на матеріалі політичних виборів та підприємницької діяльності. Розгляд людської поведінки під кутом зору успішності – Каплан займається поведінковою економікою – приводить його до висновку, що «система освіти – це марна трата часу та грошей», книга з назвою «Справа проти освіти: чому система освіти – це марна трата часу та грошей» [3] була опублікована в 2018 році, і в цьому є свій підприємницький сенс – для ефекту успішності достатньо сигналів ринку. Згадаємо приклад Стіва Фуллера, який називає університет організацією «дурною», але його функціонування можливе, якщо його членам висуваються високі вимоги. Навпаки, «Макдоналдс» організація дуже розумна з відповідно дуже низькими вимогами до рівня пересічного персоналу. Він переносить цю тезу на суспільство в цілому, зазначаючи, що чим раціональнішою стає організація суспільства, тим більше ірраціональними у своїй масі стають його члени. Хоча це є деякою гіперболізацією, але теза звучить переконливо.

Тенденція розглядати «раціональність ірраціонального», якщо її продумати, має характер викриття, оскільки виводить на публічний огляд низьку значущість етичних та інтелектуальних чеснот – це та ситуація, коли, за словами поета, *«добро и зло – все стало тенью»*. Згадуючи слова Еріха Соловйова, у такому випадку людська історія уподібнена біржі: переможців не судять, а банкрутів не жаліють, великий той, хто взяв гору, хоча б це був просто великий негідник. Перверсивність ірраціоналізму очевидна – якщо Шопенгауер викриває діяльну успішність як низинну ілюзію, то для сучасної апології ірраціоналізму характерне обґрунтування від кінцевого ефекту досягнення зручної ситуації, тобто у підставах містяться гедоністичні мотиви.

Тут варто розрізнити два лики ірраціоналізму: для широкої публіки, хоч у сфері науки, хоч у сфері повсякденно-поведінковій, ірраціоналізм постає викривачем неефективності розуму, отже прочитується в епістемічному ключі, хоча це витікає з осмислення первинної основи, тобто вихідним мотивом та основною турботою ірраціоналізму цілком обґрунтовано бачити проблему справжнього буття – що відповідає онтологічним дослідженням. Орієнтовані на широку публіку виклади ірраціоналізму починаються вказівкою на те, що «ірраціоналізм претендує на збагачення розуміння людського життя, розширюючи його за межі раціонального до більш повних вимірів», але далі йдеться про те, що «вкорінений або в метафізиці, або усвідомленні унікальності людського досвіду, ірраціоналізм підкреслює аспекти інстинкту, почуттів, волі, які суперечать розуму». Ця тенденція стає основою неklasичного філософствування.

Але класична традиція заснування людського буття на розумі зберігає свою дієвість. На перший вигляд знаменита критика Просвітництва, яке

сповідує світло розуму як центральну турботу, може прочитуватися як визнання у якості незнищено істинного ірраціоналізму, проте поглиблення в аналітику цієї позиції відкриває протилежну тенденцію: ірраціональність раціонального як хибне викривлення розуму. Детальний розгляд позиції Адорно і Горкгаймера відведе убік, але варто зауважити, що оборотність розуму, хоч і констатується як отриманий результат, але не стає предметом апологічного обґрунтування. Оборотність Розуму, що стоїть за діалектикою Просвітництва, названа в іншій книзі затемненням розуму, і викликана вона його інструменталізацією, що не можна прочитати інакше, ніж вказівку на те, що це лише деяка особлива форма розуму, характерна для ситуації домінування принципу панування та протиставлення, притаманної для суспільства, орієнтованого на принцип успішності, ігноруючи і справедливість, і милосердя. Тобто, суспільства буржуазного, давайте згадаємо розхожу тезу: «Тільки бізнес, нічого більше». Для прочитання позиції представників Франкфуртської школи характерно, що жахи та гидоти ХХ століття пов'язуються з тоталітаризмом (причому без нюансованого опрацювання феномену), а він у свою чергу – з розумом, іноді уточнюється, що цілком доречно – з просвітницьким розумом. Однак при цьому ігнорується розрізнення всередині самого розуму та головне – його суб'єктивізація.

Критика інструментального розуму починається з констатації двох установок: розум як «здатність до класифікації, висновків, дедукції незалежно від особливостей змісту (або *конкретного змісту*), тобто, абстрактне функціонування механізму мислення» [1, с. 24] та розуму «як сили, притаманної не тільки індивідуальній свідомості, а й об'єктивному світові, тобто міжособистісним стосункам та відносинам між соціальними класами, суспільним інституціям, природі та її маніфестаціям. Великі філософські системи, наприклад, платонівська та аристотелівська, схоластика та німецький ідеалізм, ґрунтувалися на об'єктивній теорії розуму. Метою останньої була розробка всеохопної системи або ж ієрархії усього суцього, включно з людиною та її цілями. Рівень розумності життя людини можна було визначити через її гармонію з цією тотальністю. Їхня об'єктивна структура, а не просто людина з її цілями, мали слугувати мірилом індивідуального мислення і дій» [1, с. 25]. Показово, що у російському перекладі «розумність людського життя» гармоніює не з *тотальністю*, а з *цілим*, тобто смислові конотації, які неодмінно виникають при читанні, різні.

І далі, чітка теза: «Сучасна криза розуму передовсім криється у факті, що мислення на певному етапі або взагалі втратило здатність концептуалізувати таку об'єктивність, або почало заперечувати її як безумство» [1, с. 26] Можна не приймати цю установку, але її слід бачити: несумірність людського буття і розуму, що становить підставу ірраціоналізму – згадаємо міркування Гегеля з Малої Логіки щодо того, що геометрія також наштовхується на непорівнянні та ірраціональні величини, і якщо вона хоче піти далі, то змушена вийти за межі принципу розуму. І далі він говорить, що термінологія стає мінливою: те,

що ми називаємо раціональним, належить насправді області розсудку, а те, що ми називаємо ірраціональним, є скоріше початок розумності [4, р. 320]) впливає з ігнорування онтологічного статусу людського розуму як здатності вміщувати окремою одиничністю принципи існування цілого. Для слов'янського вуха «ціле» як переклад лат. *totalis* «весь, цілий, повний»; *totalitas* «цільність, повнота» відразу відсилає до слова «ціль» – Горкгаймер при аналітиці затьмарення розуму зазначає, що при цьому не продумується виправданість і зміст цілей, які приймаються як саме собою виправдане і зрозуміле, акцент робиться на виборі засобів для досягнення. Погляд на виправданість цілей, що керують людським життям, болоче-мученицький, але відкидання цього питання знов-таки засвідчує гедоністичну мотивацію, яка живиться втечею.

Отже, до ситуації домінування ірраціоналізму підходить гегелівська теза про втечу. Ірраціоналізм «втікає» – але бігти можна «від» і «до», що відповідає звичним розрізненням «свободи для» і «свободи від». Формоутворення «ірраціоналізм» підкреслює вимір «свободи від», вимір «свободи для» передбачає розширення сфери даності і доступності, чому відповідає формоутворення «трансраціоналізм», тобто. зростання та переродження розуму, це вводить у поле зору феномен російської релігійної філософії, у якій і розробляється такий варіант радикально іншого розуму, що відповідає християнському принципу метаноїї – за звичним каяттям, жалем про скоєне виразно стоїть «зміна розуму», що здавна осмислюється як справа філософії.

Література

1. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму. Київ: ППС – 2002, 2006. 282 с.
2. Роттердамський Еразм. Похвала Глупоті. К.: Основи, 1993. 320 с.
3. Caplan Bryan. The Case Against Education: Why the Education System Is a Waste of Time and Money. Princeton University Press, 2018. 417 p.
4. Hegel G.V.F. Encyclopedia of Philosophical Sciences. T. 1. Science of logic. 1st Edition. 1874. 332 p.
5. Roudinesco Elisabeth. Our Dark Side: A History of Perversion. Tr. David Macey. Cambridge & Malden M A, Polity Press, 2009. 188 p.
6. Safranski Rüdiger. Schopenhauer and the wild years of philosophy. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1990. 385 p.